

ІНСТИТУТ СПЕЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ АПН УКРАЇНИ

АРТЕМЧУК ІРИНА ВЯЧЕСЛАВІВНА

УДК 376.36.016:808.5]-058.862

**ОСОБЛИВОСТІ УСНОГО ЗВ'ЯЗНОГО МОВЛЕННЯ У КОМУНІКАТИВНО
ДЕПРИВОВАНИХ ДІТЕЙ-СИРИТ**

19.00. 08 - спеціальна психологія

Автореферат

дисертації на здобуття наукового ступеня

кандидата психологічних наук

Київ -2005

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Інституті спеціальної педагогіки АПН України.

Науковий керівник: доктор педагогічних наук, професор,
Тарасун Валентина Володимирівна
Інститут спеціальної педагогіки АПН України,
завідувач лабораторії діагностики і психічного
розвитку

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук, професор
Піроженко Тамара Олексіївна,
Київський міжнародний університет,
Міністерство освіти і науки України, завідувач
кафедри психології;

кандидат педагогічних наук, доцент
Чередніченко Наталія Володимирівна,
Національний педагогічний університет імені
М.П.Драгоманова, Міністерство освіти і науки
України, доцент кафедри логопедії.

Провідна установа: Південноукраїнський державний педагогічний університет імені К.Д.Ушинського, Міністерство освіти і науки України, кафедра дефектології та фізичної реабілітації.

Захист відбудеться “25” жовтня 2005 р. о 14.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.450.01 в Інституті спеціальної педагогіки АПН України (04060, м. Київ, вул. М. Берлінського, 9).

З дисертацією можна ознайомитись в науковій частині Інституту спеціальної педагогіки АПН України (04060, м. Київ, вул. М.Берлінського, 9).

Автореферат розісланий “ 17 ” вересня 2005 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

А.А. Колупаєва

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Пошук і створення нових орієнтирів розвитку суспільства передбачає удосконалення системи освіти, формування гуманістично орієнтованої особистості, яка прагне до самореалізації.

Реформування у сфері національної освіти України вимагає покращення технологій дошкільного навчання і виховання. Реалізація нових вимог знайшла відображення в Державній програмі "Освіта" (Україна ХХІ століття), "Діти України", Законах України "Про освіту", "Про загальну середню освіту", "Базовому компоненті дошкільної освіти".

Важливою складовою становлення особистості дошкільника є мовленнєва діяльність, яка включає вміння користуватися мовленням в конкретних ситуаціях, застосовуючи як вербальні, так і невербальні знакові системи спілкування. Повноцінний розвиток зв'язного мовлення суттєво впливає на підготовку дітей до школи і подальше шкільне навчання. Чільне місце у цьому контексті займає проблема виявлення особливостей усного зв'язного мовлення та визначення шляхів його формування і розвитку у дітей-сиріт, які мають свої особливості і складають достатньо велику групу. Так, в Україні станом на 1 січня 2005 року в дитячих будинках системи Міністерства освіти і науки виховується 6690 дітей-сиріт, які втратили опіку своїх біологічних батьків.

Аналіз психологічної літератури свідчить про те, що стан мисленнєво-мовленнєвого розвитку дошкільників був предметом вивчення О.О.Бодальовим, Л.І.Божович, Л.С.Виготським, Д.Б.Ельконіним, М.І.Лісіною та ін. Вітчизняні вчені-психологи О.Л.Кононко, В.К.Котирло, С.Е.Кулачківська, С.О.Ладивір, Т.О.Піроженко та ін. також різнобічно вивчали проблему мовленнєвого розвитку та особливості становлення дитини дошкільного віку і відзначають важливу роль спілкування у психічному розвитку особистості дошкільника.

У працях Н.С.Жукової, Є.М.Мастюкової, Т.Б.Філічевої ін. розкривається лінгводидактичний аспект проблеми формування зв'язного мовлення у дошкільників з порушенням мовленнєвого розвитку. Вагомий внесок у розвиток спеціальної педагогіки і психології, зокрема стосовно визначення особливостей мисленнєво-мовленнєвого розвитку дітей зробили такі науковці, як Л.В.Борщевська, Л.С.Вавіна, Є.Ф.Соботович, Н.М.Стадненко, В.В.Тарасун, В.В.Тищенко, Л.І.Фомічова, М.К.Шеремет та ін. Деяко менша увага спеціалістів приділялася вивченню проблеми мовленнєвого розвитку дітей-сиріт. У цьому зв'язку постає необхідність експериментального вивчення особливостей усного зв'язного мовлення у дітей вказаної категорії, оскільки мовленнєвий розвиток - це важливий компонент процесу їхньої підготовки до шкільного навчання та інтеграції в соціум.

Відомо, що умови життя і виховання в закладі закритого типу та відсутність дитячо-батьківських стосунків здійснюють деструктивний вплив на особистісний розвиток дітей-сиріт (Г.М.Бевз, Л.С.Волинець, Л.Н.Галігузова, Я.О.Гошовський, М.І.Лісіна, В.С.Мухіна, І.В.Пеша, А.М.Прихожан, Н.М.Толстих). При вивченні негативного соціально-психологічного впливу, якого зазнають дошкільники закладів інтернатного типу, особлива увага спеціалістів приділяється дослідженню явища психічної депривації (Т.А.Басілова, В.І.Брутман, Й.Лангмейер, М.М.Малофеев, З.Матейчек, Є.А.Стребелева та ін.).

Повноцінний розвиток мовлення дитини значною мірою залежить від ефективної взаємодії в системі "дитина-дорослий", яка забезпечує гармонізацію психічного розвитку дитини та становлення її особистості (Л.І.Божович, О.В.Запорожець, Л.С.Виготський, В.К.Котирло, С.А.Ладивір, Т.О.Піроженко, Д.Б.Ельконін та ін.). У цьому зв'язку результати наукових досліджень Л.Н.Галігузової, Т.В.Гуськової, І.В.Дубровіної, І.А.Залісіної, М.І.Лісіної, Є.О.Смірної, спрямованих на вивчення стану розвитку

діалогічної форми усного мовлення, свідчать про те, що недостатність спілкування та обмеженість емоційних контактів дітей-сиріт з дорослими призводить до загального недорозвитку мовлення, що негативно позначається на сформованості всіх його компонентів. Проте, як показує аналіз психолого-педагогічної і методичної літератури, проблема вивчення особливостей усного монологічного мовлення у даній категорії дітей, зокрема особливостей сформованості операцій смислової організації висловлювання та операцій його структурно-мовленнєвого оформлення, не була предметом спеціальних досліджень. Разом з тим, результати експертної оцінки, здійсненої практичними працівниками дитячих будинків, свідчать про значні труднощі у формуванні усного зв'язного мовлення у дітей-сиріт.

Таким чином, соціальна значущість проблеми та її недостатнє вивчення і визначили тему нашої дисертаційної роботи: "Особливості усного зв'язного мовлення у комунікативно депривованих дітей-сиріт".

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертації входить до плану наукових досліджень лабораторії діагностики і психічного розвитку Інституту спеціальної педагогіки АПН України при розробці теми "Науково-педагогічні основи діагностики дітей з особливостями психофізичного розвитку дошкільного віку як умова удосконалення змісту їхньої освіти"; номер держ.реєстрації 0101 У 000607, затверджена радою Інституту спеціальної педагогіки (протокол № 2 від 28.02.02) та узгоджена в Раді з координації наукових досліджень у галузі педагогіки і психології АПН України (протокол № 3 від 27.03.02).

Об'єктом дослідження є мовленнєва діяльність комунікативно депривованих дошкільників, які перебувають у дитячих будинках.

Предмет дослідження - особливості усного зв'язного мовлення комунікативно депривованих дітей-сиріт.

Мета дослідження - вивчити стан розвитку усного зв'язного мовлення у комунікативно депривованих дітей-сиріт, виявити комплекс чинників, що зумовлюють труднощі оволодіння вихованцями інтернатних установ усним зв'язним мовленням, обґрунтувати і апробувати систему роботи з його формування.

В основу нашого дослідження покладено **припущення** про те, що усне зв'язне мовлення у дітей-сиріт має ряд специфічних особливостей, зумовлених перебуванням в інтернатному закладі, і тому повноцінний розвиток мовлення даної категорії дітей можливий завдяки комплексному корекційному впливу на виявлені особливості засобами активних методів навчання.

Для досягнення мети дослідження та перевірки висунутої гіпотези, поставлені такі **завдання**:

1. Визначити теоретичні підходи до вивчення проблеми зв'язного мовлення і методичних аспектів його формування у дітей дошкільного віку.
2. Розробити методику діагностики стану сформованості усного зв'язного мовлення у комунікативно депривованих дошкільників.
3. Виявити особливості усного зв'язного мовлення комунікативно депривованих дітей-сиріт та встановити чинники труднощів оволодіння ним даною категорією дітей.
4. Обґрунтувати і апробувати систему розвитку усного зв'язного мовлення вихованців закритих інтернатних установ старшого дошкільного віку.

Методологічною та теоретичною основою нашого дослідження виступили: культурно-історична теорія Л.С.Виготського; теорія депривації (Й.Лангмейер, З.Матейчек); положення вітчизняної психології про розвиток активності особистості в діяльності (Л.С.Виготський, Г.С.Костюк, О.М.Леонтьєв, С.Л.Рубінштейн та ін); теорія психічного розвитку особистості дошкільника (Л.І.Божович, Л.С.Виготський, П.Я.Гальперін, Д.Б. Ельконін, О.В.Запорожець, Г.С.Костюк та ін.); науково-психологічні

положення про своєрідність психічного розвитку дитини в інтернатних установах закритого типу (Т.А.Басілова, Г.М.Бевз, В.І.Брутман, І.В.Дубровіна, М.І.Лісіна, В.С.Мухіна, А.М.Прихожан, Н.Н.Толстих та ін.); дослідження ролі впливу спілкування на психічний розвиток особистості (Б.Г.Ананьєв, О.О.Бодальов, В.О.Киричук, В.К.Котирло, М.І.Лісіна, А.Г.Рузьська, Б.Д.Паригін Т.О.Піроженко, Ю.О.Приходько та ін.); особистісно орієнтований підхід до психічного розвитку дитини (О.Л.Кононко, Т.О.Піроженко та ін.); психолінгвістичний підхід до проблеми зв'язного мовлення (Л.С.Виготський, В.К.Воробйова, Н.І.Жинкін, О.О.Леонт'єв, О.Р.Лурія та ін.); концепція рівнів засвоєння знань (В.П.Беспалько, В.Ф.Паламарчук, В.В.Тарасун).

Методи дослідження. Для перевірки висунутої гіпотези та вирішення поставлених завдань нами застосовано комплексний підхід, який включав такі методи: *теоретичні* - аналіз та систематизація наукових даних з проблеми дослідження; *емпіричні* - спостереження за дітьми у ході навчально-виховного процесу, метод експертних оцінок, психолого-педагогічний експеримент (констатуючий та формуючий), психодіагностичне опитування, ігрова психотерапія, елементи соціально-психологічного тренінгу; *статистичні* - математична обробка експериментальних даних.

Експериментальне дослідження проводилося у три **етапи** впродовж 2000-2004 р-р.

На *першому* етапі з'ясувалися теоретичні аспекти проблеми вивчення особливостей зв'язного мовлення дітей-сиріт старшого дошкільного віку та методичні аспекти його формування.

На *другому* етапі розроблявся спеціальний комплекс діагностичних завдань для дослідження стану сформованості усного зв'язного мовлення та методика з визначення рівнів сформованості комунікативного ядра особистості дітей-сиріт; визначались типи труднощів в оволодінні усним зв'язним мовленням дітьми-сиротами 5-6 річного віку та їх чинники.

На *третьому* етапі апробувалася система корекційного впливу, спрямована на розвиток усного зв'язного мовлення вихованців закритих установ.

Експериментальна база дослідження. Дослідно-експериментальна робота здійснювалася на базі дитячого будинку "Малютко" м. Києва, дошкільного відділення Бучанської школи-інтернату для дітей-сиріт, Київської області, дошкільного навчального закладу № 18 смт.Коцюбинського, Київської області. У дослідженні взяли участь 195 дітей 5-6 річного віку: з них 150 дітей-сиріт, які мали III і IV рівень ЗНМ, нормальний слух, зір та первинно збережений інтелект, а також 45 дітей, які виховувалися в умовах сім'ї і мали достатній рівень мовленнєвого розвитку.

Наукова новизна і теоретичне значення роботи полягають у тому, що: вперше визначено стан сформованості у вихованців інтернатних установ операцій смислової організації висловлювання та операцій структурно-мовленнєвого оформлення; досліджено складові комунікативного ядра особистості дитини-сироти старшого дошкільного віку та виявлено стан їх сформованості у даній категорії дітей; з'ясована залежність рівня розвитку усного зв'язного мовлення від стану сформованості їхнього комунікативного ядра особистості. В роботі уточнено зміст поняття "комунікативної депривації" стосовно дітей-сиріт дошкільного віку та розкрито поняття "комунікативне ядро дитини-сироти". Визначені особливості розвитку усного зв'язного мовлення у дітей-сиріт, розкрито причини труднощів оволодіння ним. Обґрунтовано комплексну систему заходів психолого-педагогічного розвитку усного зв'язного мовлення дітей-сиріт, які перебувають в інтернатній установі закритого типу.

Практичне значення полягає в тому, що розроблений діагностично-розвивальний комплекс з визначення рівнів оволодіння усним зв'язним мовленням дітей-сиріт, методика з визначення рівнів сформованості комунікативного ядра особистості дітей-сиріт, визначені чинники і труднощі, а також авторська система роботи з розвитку зв'язного

мовлення сприятимуть підвищенню ефективності корекційно-розвивальної роботи логопедів дошкільних інтернатних установ. Результати дослідження можуть бути використані в процесі викладення курсу логопедії та спеціальної психології у вищих педагогічних закладах.

Вірогідність та надійність отриманих результатів забезпечувалися методологічним обґрунтуванням вихідних теоретичних положень, цілісною організацією дослідження, використанням надійних діагностичних методик, адекватних меті, предмету і завданням дослідження, репрезентативністю вибірки, поєднанням кількісного і якісного аналізу експериментальних даних, достовірною результативністю формуючого експерименту, використанням статистичних методів математичної обробки матеріалу.

Апробація та впровадження результатів дослідження. Матеріали дослідження доповідалися та отримали схвалення на звітних наукових конференціях Інституту спеціальної педагогіки АПН України (Київ, 2000-2004), засіданнях лабораторії діагностики і психічного розвитку дитини Інституту спеціальної педагогіки АПН України (Київ, 2000-2004), Всеукраїнській науковій конференції молодих вчених "Сучасні технології та індивідуальні методи дослідження проблеми корекційно-компенсаторного навчання і виховання дітей з особливими потребами: методологія, досвід, практика" (Київ, 2002), ювілейній науковій сесії до 10-річчя Інституту спеціальної педагогіки АПН України "Спеціальна освіта в Україні: погляд у майбутнє" (Київ, 2004), на конференції молодих вчених, присвяченій 170-річному ювілею НПУ імені М.П.Драгоманова (Київ, 2004), Міжнародній науково-практичній конференції "Актуальні проблеми корекційної педагогіки та спеціальної психології" (Київ, 2004), VII Міжнародній конференції молодих науковців "Проблема особистості в сучасній науці: результати та перспективи досліджень" (Київ, 2004).

Результати дисертаційного дослідження впроваджено у навчально-виховний процес дитячого загальноосвітнього будинку "Малютко" м. Києва (довідка №166 від 07.06.05) та дошкільного відділення Бучанської школи-інтернату Київської обл. (довідка № 492 від 01.04.05).

Публікації. Матеріали дослідження відображені у 9 публікаціях, у тому числі 6-ти статтях у наукових фахових виданнях, затверджених ВАК України, - 2 у збірниках матеріалів наукових конференцій та методичному посібнику.

Структура дисертації. Дисертація складеться зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел (294 позиції) і 10 додатків на 53 сторінках. Основний текст дисертації викладено на 187 сторінках комп'ютерного набору, містить 20 таблиць, 16 рисунків. Повний обсяг роботи - сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дослідження, визначено його об'єкт, мету та завдання, розкрито його методологічні та теоретичні засади, методи дослідження, висвітлено наукову новизну, теоретичну та практичну значущість, наведено форми його апробації та відомості про структуру дисертації.

Перший розділ - "Теоретичні проблеми зв'язного мовлення та методичні аспекти його формування у дошкільників" присвячено аналізу психолого-педагогічної, спеціальної та методичної літератури із заявленої проблеми та визначенню теоретичних підходів до її вивчення.

Аналіз та узагальнення результатів вивчення наукових джерел показав, що визначенню поняття зв'язного мовлення, його психологічних характеристик, функцій, форм, генезу присвячені роботи Л.С. Виготського, Т.А. Ладиженської, О.Р.Лурії, А.К. Маркової, С.Л. Рубінштейна та ін.

Особливості усного мовлення дітей дошкільного та молодшого шкільного віку розкривається у працях А.М.Богущ, М.С.Вашуленка, Л.В.Ворошніної, О.М.Гвоздева,

Т.О.Ладиженської, Г.О.Люблінської, М.Р.Львова та ін. У роботах вчених-методистів (Н.Ф.Виноградової, Е.П.Короткової, Г.М.Леушиної, М.Р.Львова, Н.А.Орланової та ін.) розкрито питання формування і розвитку зв'язного мовлення з врахуванням його лінгводидактичного аспекту.

Узагальнення результатів наукових досліджень із заявленої проблеми дало можливість виокремити декілька підходів до вивчення проблеми розвитку усного зв'язного мовлення: лінгвістичний (А.М.Богущ, Н.Ф.Виноградова, Є.П.Короткова, Є.І.Тихеева, О.С.Ушакова та ін.), психологічний (Б.Ф.Баєв, Л.С.Виготський, В.І.Лубовський О.І.Синиця та ін.), психолінгвістичний (В.К.Воробйова, Л.П.Доблаєв, М.І.Жинкін, І.А.Зимня, О.О.Леонт'єв, Є.Ф.Соботович та ін.), нейропсихологічний (Т.В.Ахутіна, О.Р.Лурія, В.В.Тарасун, Є.Д.Хомська, Л.С.Цветкова та ін.), лінгводидактичний (Л.С.Вавіна, І.С.Марченко, С.О.Покутнева, Н.В.Чередніченко).

Як показує аналіз результатів відповідних наукових джерел, розповсюджений лінгвістичний підхід, відбиваючи нормативні вимоги оволодіння мовленням (його лексичною, граматичною, семантичною сторонами) не дозволяє проаналізувати мовлення під кутом зору сформованості його операційної сторони, оскільки він розглядає мовлення з погляду визначених функцій: розуміння, усвідомлення, лексичне наповнення, нормативне оволодіння мовними правилами.

На відміну від даного підходу, психолінгвістичний підхід до проблеми дослідження усного зв'язного мовлення дозволяє розкрити механізми мовленнєвих порушень на рівні сформованості психолінгвістичних операцій у старших дошкільників.

Спираючись на аналіз та узагальнення психолінгвістичних наукових джерел, ми розглядаємо зв'язне мовлення як складну ієрархічно організовану мовленнєво-мисленнєву діяльність, продуктом якої є висловлювання з його внутрішнім і зовнішнім планами, що визначають його "цільність", яка забезпечується операцією смислової організації висловлювання та "зв'язність", що передбачає сформованість операції структурно-мовленнєвого оформлення висловлювання. Внутрішній план мовленнєвого повідомлення розглядається як деякий заданий інтелектом зміст, який, розгортаючись у структурі зв'язного висловлювання, є ієрархією планів (програм): від програми всього висловлювання до програми кожного окремого речення. Зовнішній план є лінійною послідовністю речень, організованих за мовними правилами у групу лексично залежних - комунікативно-слабких та комунікативно-сильних (Л.С.Виготський, М.І.Жинкін, І.А.Зимня, О.О.Леонт'єв О.Р.Лурія та ін.).

Результати наукових досліджень та аналіз практики роботи дитячих будинків дають підставу стверджувати, що сирітство залишає важкий слід у психічному житті вихованця інтернатної установи, оскільки у позбавленої батьківської любові й опіки дитини знижується загальний психічний тонус, порушуються процеси саморегуляції, домінує пасивність у різних видах діяльності, спостерігається недостатня здатність до співчуття, імпульсивність в поведінці, погіршується (в порівнянні з ровесниками з сім'ї) емоційна регуляція, емоційно-пізнавальна взаємодія (Н.Н.Авдеева, Л.Н.Галігузова, Т.В.Гуськова, І.В.Дубровіна, М.І.Лісіна, С.Ю.Мещерякова, А.М.Прихожан, А.Г.Руська, Є.О.Смірнова, Є.А.Стребелева, Н.Н.Толстих та ін.).

Ряд дослідників (І.В.Єжов, Е.А.Мінкова, В.С.Мухіна, А.М.Прихожан, Н.Н.Толстих та ін.) стверджують, що найбільш суттєві відхилення від нормального становлення особистості дитини-сироти проявляються в порушенні соціальної взаємодії, невпевненості у собі, неадекватній самооцінці, емоційній напруженості, підвищеній агресивності і т.д.

Встановлено, що деприваційний вплив викликають порушення у розвитку особистості дитини-сироти, які виникають на основі дії двох груп несприятливих соціально-психологічних факторів. Першу групу складають фактори, зумовлені недоліками виховання в колишніх родинах: негативна спадковість; безпритульність;

бездоглядність і жорстоке ставлення та ін. (В.І.Брутман, Н.Н.Малофєєв, Т.Я.Сафонова, Л.П.Чичерін та ін.). В другу групу увійшли фактори, зумовлені наслідками недосконалої системи виховання в інтернатних закладах: неповноцінне спілкування з дорослими через відсутність достатньої кількості персоналу і його велику плинність; постійне перебування в закладі закритого типу і відсутність контактів з довкіллям; звужене коло спілкування, регламентація вільного часу режимними моментами та ін. (Г.М.Бєвз, Л.С.Волинець, Л.Н.Галігузова, С.Ю.Мещерякова, І.В.Пєша, Л.М.Царєгородцева та ін.). Вплив вище вказаних факторів, на нашу думку, значною мірою впливає на виникнення комунікативної депривації.

Комунікативна депривація дитини-сироти дошкільного віку (від лат. communicatio - зв'язок, повідомлення + лат. depravatio - втрата, позбавлення) визначається нами як обмеженість їхніх міжособистісних контактів з дорослими та однолітками, що зумовлюється постійним перебуванням в інтернатній установі. У нашому дослідженні дане поняття є базовим, оскільки ми розглядаємо вплив неповноцінних взаємин дитини-сироти з дорослими та однолітками на подальший її мовленнєвий розвиток, зокрема на формування усного зв'язного мовлення.

Комунікативна депривація дітей старшого дошкільного віку, негативно впливаючи на процес спілкування, позначається на взаєминах "дитина-дитина" та "дитина-дорослий" (О.Л.Кононко, Т.О.Піроженко) і деформує розвиток тих внутрішньоособистісних якостей дитини-сироти, що складають її комунікативне ядро. Базуючись на визначенні комунікативного ядра, запропонованого О.О.Бодальовим та О.В.Киричуком, ми під *комунікативним ядром дитини-сироти* розуміємо сукупність внутрішньоособистісних якостей, які сприяють її соціальній взаємодії.

Практично в усіх дослідженнях (Л.Н.Галігузової, Т.В.Гуськової, М.І.Лісіної, та ін.), спрямованих на вивчення особливостей мовленнєвої діяльності дітей-сиріт, відмічається відставання та порушення у дітей даної категорії всіх компонентів усного зв'язного мовлення. Проте, як показує аналіз науково-методичних джерел, проблема вивчення особливостей усного зв'язного мовлення у даної категорії дітей, зокрема особливостей сформованості смислової організації висловлювання та операцій його структурно-мовленнєвого оформлення, не була предметом спеціальних досліджень.

У **другому розділі** "Особливості усного зв'язного мовлення комунікативно депривованих дітей-сиріт" теоретично обґрунтовуються науково-методичні підходи до діагностики стану сформованості усного зв'язного мовлення та складових комунікативного ядра особистості дитини-сироти старшого дошкільного віку. За допомогою спеціально розробленої методики визначені рівні сформованості усного зв'язного мовлення у дошкільників, які виховуються як в умовах комунікативної депривації, так і в сім'ї та з'ясовуються чинники труднощів оволодіння ними усним зв'язним мовленням.

Для дослідження рівнів сформованості усного зв'язного мовлення дітей-сиріт нами було розроблено спеціальну методику, в основу якої покладено психолінгвістичний підхід до зв'язного мовлення (Л.С.Виготський, М.І.Жинкін, І.А.Зимня, О.О.Леонтєв, О.Р.Лурія, А.К.Маркова). Одним з визначальних положень для нашого дослідження виступає концепція рівнів засвоєння знань (В.П.Беспалько, В.Ф.Паламарчук, В.В.Тарасун та ін.), на основі якої розроблена модель сформованості усного зв'язного мовлення у дітей-сиріт, що характеризує різні ступені їхньої самостійності при виконанні завдань, в яких передбачається задіявання різних видів усного зв'язного мовлення. За основну мовленнєву одиницю нами прийнято зв'язне висловлювання, що передбачає одержання найбільш повної характеристики особливостей сформованості основних аспектів породження та розуміння мовленнєвого висловлювання. Відповідно до вище сказаного нами розроблено чотирьохрівневий діагностичний комплекс, який складався з діагностичних завдань різного ступеня складності.

Для виявлення стану сформованості комунікативного ядра і отримання достовірних даних ми враховували експертну оцінку, яка характеризувала вираженість (високу, середню чи низьку) складових комунікативного ядра особистості дітей-сиріт, та розробили спеціальну методику, що складалася з опитувальників для визначення компонентів комунікативного ядра. Вивчення проявів експресивності відбувалося за методикою, що містила завдання, зміст якого передбачав застосування невербальної методики (орієнтування у виразі обличчя на запропонованих малюнках, впізнання відповідних емоційних станів, зображених на них). Враховуючи дані досліджень особистості комунікативно депривованих дітей (І.В. Єжов, М.І. Лісіна, Е.А.Мінкова, В.С.Мухіна, А.М. Прихожан, В.М. Слуцький, Н.Н. Толстих та ін.), до складу комунікативного ядра старших дошкільників нами включено такі компоненти: 1) спрямованість дитини на соціальну взаємодію; 2) стійкість в умовах стресових ситуацій; 3) терпимість до дискомфорту; 4) вразливість; 5) агресивність; 6) естетична чутливість; 7) експресивність.

Застосування комплексу зазначених методик дало можливість на етапі констатуючого експерименту розв'язати такі завдання: виявити стан сформованості усного зв'язного мовлення комунікативно депривованих дітей у порівнянні з нормально розвинутими ровесниками; встановити чинники труднощів в оволодіння дітьми-сиротами усним зв'язним мовленням; визначити стан сформованості комунікативного ядра дошкільників; виявити кореляційний зв'язок між станом сформованості усного зв'язного мовлення та станом сформованості комунікативного ядра дошкільників, які виховуються в різних умовах.

Аналіз та узагальнення результатів першого етапу констатуючого експериментального дослідження, спрямованого на дослідження усного зв'язного мовлення, дали змогу встановити, що серед комунікативно депривованих дітей не виявлено таких, які мають *високий рівень* сформованості усного зв'язного мовлення (на відміну від ровесників із сім'ї, де цей показник становить 55,6%). На цьому рівні більшість дітей з типовим розвитком вільно спілкувалися з експериментатором і самостійно виконували запропоновані завдання. Їхнє усне мовлення мало розгорнутий, зв'язний і цілісний характер. Діти правильно розпізнавали зв'язні висловлювання, вірно та в повному обсязі передавали основний зміст вихідного повідомлення, який розгортався в розгалужену систему предикатів, передавали логічну послідовність подій, скорочували основний зміст висловлювання до його опорних смислових віх, передавали всі необхідні смислові віхи заданого уривку, самостійно здійснювали задум цільного логічно завершеного висловлювання, конструювали висловлювання, розвиваючи задум у мовленнєве повідомлення. Дошкільники правильно виконували пред'явлені завдання за допомогою різних видів мовлення, а у процесі спілкування використовували прості і складні речення; для зв'язку простих речень застосовували різні види сполучників (єднальні, протиставні, розділові). Водночас, вони вірно вживали слова у реченнях, узгоджували відмінкові закінчення, використовували засоби словотворення, мали достатній словниковий запас, правильно здійснювали звукове оформлення слів.

Середній рівень сформованості усного зв'язного мовлення у дітей-сиріт становить 41,6% від їх загальної кількості (у дітей, які виховуються в умовах сім'ї, - 37,7%). При виконанні завдань діти потребували незначної педагогічної допомоги (у вигляді натяку на правильне виконання завдання). На цьому рівні діти-сироти при розпізнанні зв'язного висловлювання спиралися на поодинокі ознаки його структурно-семантичної організації; при відтворенні смислової програми вихідного повідомлення допускали "малі смислові шпарини"; складені з опорних смислових віх їхні висловлювання не розгорталися в повну смислову програму повідомлення; спостерігалось невміння синтезувати окремі елементи задуму в єдиний малюнок події, що являє собою цілісну смислову структуру; вони не вмiли розгорнути задум в повне послідовне повідомлення; виявляли труднощі при скороченні

основного висловлювання до опорних смислових віх, у конструюванні висловлювання, знаходженні і розвитку задуму в мовленнєве повідомлення. В їхньому мовленні зустрічалися аграматизми, неправильне і неточне використання слів, пропуски слів і цілих речень, їх перестановка. Діти користувалися переважно простими непоширеними і простими поширеними реченнями, застосовували твердий тип міжфразових з'єднань, мали недоліки звуковимови у формі мономорфної дислалії.

Низький рівень сформованості усного зв'язного мовлення у дітей-сиріт складав 50%, а в їх ровесників - 6,7%. При цьому комунікативно депривовані діти потребували суттєвішої педагогічної допомоги (у вигляді словесної інструкції або зразка неповної розповіді). Для них характерне не достатньо розгорнуте фразове мовлення, складнощі розпізнання зв'язного висловлювання, повне відтворення лише окремого смислового відрізка внаслідок наявності "малих і великих смислових шпарин", пропуски смислових віх при передачі вихідного повідомлення, при скороченні основного висловлювання до його опорних смислових віх внаслідок порушення цільності при переведенні логіко-фактологічного ланцюжка в смислову програму повідомлення. Вони відчували труднощі при знаходженні і розвитку замислу в мовленнєве повідомлення внаслідок недостатнього смислового опрацювання його змісту та при конструюванні висловлювання. В мовленні дітей часто зустрічалися аграматизми, неправильне і неточне використання слів, пропуски слів і речень, їх перестановка. Поряд з цим їхній словниковий запас був нижчим вікової норми, а серед вживаних частин мови переважали іменники і дієслова, майже не зустрічалися прикметники; серед займенників переважали особові, а прийменники найчастіше лише вказували наприклад дії. Діти-сироти користувалися переважно простими непоширеними і простими поширеними синтаксично неповними реченнями, в яких найчастіше вживався підмет і декілька присудків або другорядних членів речення; мали значні недоліки звуковимови, що проявлялися у формі поліморфної дислалії.

Найнижчий рівень розвитку усного зв'язного мовлення виявлено лише в комунікативно депривованих дошкільників (8,4%). Він характеризувався не розгорнутістю фразового мовлення. На цьому рівні діти-сироти не розпізнавали зв'язні висловлювання. Вони виконували завдання лише за зразком, наданим експериментатором. Вони не змогли відтворити програму вихідного повідомлення, оскільки їх мовленнєві висловлювання містили лише окремі елементи смислової програми повідомлення. Діти не змогли здійснити задум і розвинути його в зв'язне мовленнєве повідомлення. Їхні висловлювання характеризувалися поєднанням ряду непов'язаних між собою стереотипних речень широкого предметно-тематичного змісту. В усному мовленні дітей-сиріт дуже часто зустрічалися аграматизми, неправильне і неточне використання слів, пропуски слів і речень, їх перестановка. Словниковий запас був нижчий вікової норми, серед вживаних частин мови переважали іменники і дієслова. Діти-сироти у своєму мовленні користувалися переважно простими непоширеними реченнями і мали поліморфну дислалію.

Узагальнення експериментальних матеріалів проведеного нами дослідження дало змогу констатувати, що основні труднощі оволодіння дітьми-сиротами усним зв'язним мовленням зумовлюються несформованістю у них двох видів психолінгвістичних операцій: операцій смислової організації висловлювання і операцій його структурно-мовленнєвого оформлення, що характеризують і визначають стан розвитку таких параметрів мовленнєвого висловлювання як, цільність і зв'язність. Так, недостатня несформованість операцій, які забезпечують смислову організацію висловлювання, проявлялася в тому, що комунікативно депривовані дошкільники мали труднощі при: впізнаванні зв'язного висловлювання; передачі смислової програми вихідного повідомлення; виділенні великої програми цілого зв'язного повідомлення; правильному відтворенні послідовності подій; знаходженні і розвитку задуму; сприйманні мовленнєвого

повідомлення і виділенні його головної думки. Визначено, що показниками несформованості у дітей-сиріт операцій структурно-мовленнєвого оформлення є неправильне чергування комунікативно-сильних і комунікативно-слабких речень, труднощі у виборі необхідної лексики і відповідних засобів міжфразового зв'язку. Проведене нами дослідження засвідчило, що недостатня сформованість цих операцій веде до порушення цілності та зв'язності їхнього мовленнєвого висловлювання.

Другий етап констатуючого експерименту спрямовувався на виявлення стану сформованості комунікативного ядра у дітей-сиріт старшого дошкільного віку. У результаті застосування психодіагностичного опитування та методу експертних оцінок визначено стан сформованості комунікативного ядра у дітей обох груп. Аналіз та узагальнення одержаних даних дали змогу з'ясувати, що дошкільники, які виховуються в дитячому будинку, мають значно нижчий рівень сформованості комунікативного ядра, порівняно з їх ровесниками, що виховуються в умовах сім'ї.

Зокрема, *високий рівень* сформованості комунікативного ядра виявлено лише у дітей з типовим розвитком (28,8%). Цей рівень характеризувався достатньо високою спрямованістю дітей на соціальну взаємодію: діти охоче вступали в контакт з експериментатором, виявляли ініціативність, були налаштовані на гру і співпрацю. Їхній емоційний стан характеризувався врівноваженістю, розкутістю, спонтанністю самовираження; не спостерігалось тривожності, напруженості чи песимізму. Діти на цьому рівні мали розвинену творчу уяву та почуття прекрасного, здатність адекватно відобразити відповідний емоційний стан.

Середній рівень розвитку комунікативного ядра виявлено у 43,3% комунікативно депривованих дошкільників і в 53,4% їх ровесників із сім'ї. Він характеризувався тим, що діти дещо насторожено вступали в контакт з експериментатором, майже не виявляли зацікавленості в спільній діяльності. Для них характерна емоційна нестабільність та напруженість, що виявлялося в тривожності, вразливості, занепокоєнні, боязливості, нетерплячості, недовірливості, конфліктності, агресивності і т.д. У дітей на цьому рівні відмічався песимістичний настрій, знижений життєвий тонус, прагматичність мислення, схильність діяти за шаблоном, недостатньо розвинуте почуття прекрасного, знижена експресивність та творчі здібності.

Низький рівень сформованості комунікативного ядра мали 56,7% дітей-сиріт і 17,8% дітей, які виховуються в сім'ї: в них відсутня вираженість спрямованості на соціальну взаємодію: вони неохоче вступали в контакт з експериментатором, не виявляли зацікавленості та ініціативи у співпраці. В них відмічалася підвищена: збудливість, тривожність, боязливість, вразливість, дратівливість, образливість, агресивність. Більшість дітей на цьому рівні виявляли замкнутість, невпевненість у собі, депресивність, прямолінійність суджень, нетактовність, егоїзм, підозрілість, надмірний прагматизм, збідненість уяви, нерозвинену естетичну чутливість та знижену експресивність.

Встановлено наявність кореляційного зв'язку середньої сили між рівнем розвитку усного зв'язного мовлення і станом сформованості комунікативного ядра. Таким чином, є очевидною пряма залежність між зниженим рівнем сформованості комунікативного ядра у вихованців інтернатних установ та недостатнім рівнем розвитку їхнього усного зв'язного мовлення.

До психологічних чинників недостатнього оволодіння усним зв'язним мовленням комунікативно депривованими дітьми старшого дошкільного віку відносяться наступні: загальний недорозвиток мовлення, що характеризується недостатньою сформованістю усіх сторін усного мовлення дитини, особливо лексичної системи; комунікативні особливості особистості дітей-сиріт, які утруднюють успішне розв'язання ситуацій, що виникають у процесі спілкування з однолітками та дорослими; низький рівень сформованості у вихованців дитячих будинків комунікативного ядра, що виявляється в зниженні таких

показників як, спрямованість на соціальну взаємодію, стійкість в умовах стресових ситуацій, терпимість до дискомфорту, експресивність, естетична чутливість та підвищенні інших показників - агресивності і вразливості; недостатній сформованості операцій смислової організації висловлювання та операцій його структурно-мовленнєвого оформлення.

Спираючись на аналіз літературних джерел (О.Л.Кононко, І.К.Котирло, С.Є.Кулачківська, Ж.Маценко, С.О.Ладивір, Т.О.Піроженко та ін.), з метою обґрунтування комплексної системи психолого-педагогічного розвитку усного зв'язного мовлення ми розробили трьохкомпонентну *модель особистості дитини-сироти* старшого дошкільного віку.

Перший, *поведінковий, компонент* моделі особистості дитини-сироти враховує характеристики міжособистісних стосунків і включає такі складові, як спрямованість особистості на соціальну взаємодію, експресивність і стійкість в умовах стресових ситуацій. Другий, *емоційно-вольовий, компонент* характеризує особистісні властивості дошкільника, зокрема вікові особливості його емоційно-вольової сфери. До його складу входять: терпимість до дискомфорту, агресивність, емоційна вразливість, естетична чутливість. Третій, *пізнавальний (когнітивний), компонент* особистості дитини-сироти передбачає врахування стану сформованості мисленнєво-мовленнєвої діяльності старшого дошкільника, зокрема сформованості психолінгвістичних операцій, що забезпечують цільність і зв'язність усного висловлювання.

У **третьому розділі** "Психолого-педагогічна корекція усного зв'язного мовлення у сиріт старшого дошкільного віку" розкриваються особливості психолого-педагогічної корекції усного зв'язного мовлення шляхом підвищення рівня розвитку комунікативного ядра особистості дітей-сиріт підготовчої до школи групи, а також подолання у них психолінгвістичних труднощів в оволодінні усним зв'язним мовленням.

Розробка змісту психолого-педагогічної корекційно-розвивальної роботи з формування і розвитку усного зв'язного мовлення у сиріт старшого дошкільного віку базувалась на результатах констатуючого експерименту, який засвідчив, що визначений низький рівень сформованості комунікативного ядра вихованців інтернатних установ зумовив недостатній рівень сформованості їхнього зв'язного мовлення. Мета формуючого експерименту полягала в тому, щоб на основі спеціально організованої корекційної роботи логопеда забезпечити успішне подолання труднощів в оволодінні усним мовленням дітьми-сиротами.

Формуючий експеримент включав три етапи: підготовчий, основний та заключний. Підготовчий етап передбачав проведення дослідження рівнів сформованості усного зв'язного мовлення та комунікативного ядра у дітей експериментальної і контрольної груп до проведення формуального експерименту; підбір методів проведення психокорекції складових комунікативного ядра та розробку змісту системи корекційної роботи, спрямованої на формування психолінгвістичних операцій; ознайомлення логопедів з комплексною корекційною системою занять. Даний етап проводився у січні-березні 2003 року. Основний етап спрямовувався на впровадження комплексу психолого-педагогічної корекції усного зв'язного мовлення вихованців інтернатних установ. У відповідності з розробленою нами моделлю особистості дитини-сироти, система формування усного зв'язного мовлення дітей-сиріт складалася з двох блоків завдань, впровадження яких проводилося одночасно на 40 логопедичних заняттях, з квітня 2003 до квітня 2004 року, загальна кількість годин - 20. Експеримент передбачав проведення двох занять на тиждень тривалістю 30 хвилин. Склад групи для проведення заняття - 5-7 дітей.

Перший блок основного етапу спрямовувався на корекцію соціально-психологічних особливостей особистості комунікативно депривованих дошкільників шляхом підвищення рівня сформованості комунікативного ядра дитини-сироти, тобто корекції поведінкового

його компоненту: підвищенні спрямованості особистості дитини на соціальну взаємодію, експресивності, стійкості в умовах стресових ситуацій та емоційно-вольового компоненту: терпимості до дискомфорту, естетичної чутливості, зниженні агресивності, вразливості

Метою цього блоку занять було створення атмосфери емоційного комфорту, який передбачав формування у дитини розкутості, позитивного емоційного настрою, привітності, товаристкості, здатності до самостійного вступу у контакт, спонтанності у розповіді.

У зміст корекційних занять увійшли методи і прийоми, запропоновані О.І.Захаровим, З.С.Карпенко, Є.К.Лютовою, Г.Б.Моніною, А.С.Співаковською, О.В.Хухласвою, М.І.Чистяковою та ін. Корекція складових комунікативного ядра здійснювалася за допомогою ігротерапії як основного методу психолого-педагогічного впливу, елементів соціально-психологічного тренінгу та ряду психогімнастичних вправ.

Другий блок завдань основного етапу формуючого експерименту спрямовувався на подолання психолінгвістичних труднощів в оволодінні усним зв'язним мовленням даною категорією дітей, що забезпечувалося формуванням операцій смислової організації висловлювання та її структурно-мовленнєвого оформлення. Система формування операцій смислової організації висловлювання та операцій його структурно-мовленнєвого оформлення включила такі основні напрями: перший - формування орієнтувальних вмінь з впізнання зв'язних висловлювань і другий - формування вмінь і навичок усного зв'язного мовлення за правилами смислової і лексико-синтаксичної організації зв'язного повідомлення. Перший напрям включив формування у дітей вмінь орієнтуватися в смисловій цільності зв'язного висловлювання та його мовленнєвих засобах. Другий напрям передбачав формування навичок виявлення смислових і лінгвістичних правил побудови монологічного мовлення та формування зв'язного мовлення на основі практичного застосування вивчених правил у навчально-комунікативних ситуаціях.

Аналіз показників стану сформованості усного зв'язного мовлення на контрольному етапі експерименту (травень 2004 року) дозволив встановити у дітей експериментальної групи статистично достовірну позитивну динаміку, оскільки зросла кількість дітей з високим рівнем сформованості зв'язного мовлення на 4,4% ($p < 0,05$), з середнім рівнем - на 6,7% ($p < 0,01$). Водночас зменшився кількісний склад дітей з низьким рівнем сформованості усного зв'язного мовлення на 4,4% ($p < 0,05$) та найнижчим рівнем на 6,7% ($p < 0,01$) (табл.1).

Таблиця 1

Динаміка стану сформованості усного зв'язного мовлення в експериментальній і контрольній групах

Рівні	Експериментальна група		Контрольна група	
	До ФЕ	Після ФЕ	До навчання	Після навчання
Високий	0	4,4	0	0
Середній	48,9	55,6	48,9	51,1
Низький	40	35,6	40	42,3
Найнижчий	11,1	4,4	11,1	6,6

У дітей контрольної групи зафіксовано статистично незначущі зміни при збільшенні кількості дітей з середнім рівнем сформованості усного зв'язного мовлення на 2,2% та низьким рівнем його сформованості - на 2,3% ($p > 0,3$). Водночас виявлені статистично достовірні дані дощодо зменшення кількісного складу дітей-сиріт з найнижчим рівнем сформованості усного зв'язного мовлення на 4,5% ($p < 0,05$).

Таким чином, можна стверджувати, що цілеспрямована корекція поведінкового та емоційно-вольового компонентів особистості дитини-сироти забезпечила підвищення

рівня сформованості усного зв'язного мовлення даної категорії дітей. Результати порівняльного аналізу підтверджують позитивну результативність формуючого впливу і переконливо свідчать про ефективність корекційно-розвивальної роботи з комунікативно депривованими дітьми, що, в кінцевому підсумку, сприятиме успішній підготовці дітей-сиріт до шкільного навчання та подальшого становлення їх особистості.

ВИСНОВКИ

У дисертаційному дослідженні здійснено теоретичне узагальнення і нове вирішення проблеми формування і розвитку усного зв'язного мовлення комунікативно депривованих дітей-сиріт старшого дошкільного віку, яке полягає у врахуванні соціально-психологічних чинників і психологічних особливостей усного зв'язного мовлення та у розробці системи його психолого-педагогічної корекції у процесі підготовки вказаної вікової категорії дітей-сиріт до шкільного навчання.

1. У вивченні особливостей усного зв'язного мовлення ефективним є психолінгвістичний підхід, який дозволяє найбільш глибоко розкрити механізми мовленнєвих порушень у старших дошкільників, що виховуються в закладах інтернатного типу. Спираючись на аналіз психолінгвістичних наукових джерел, ми розглядаємо мовлення як складну ієрархічно організовану мовленнєво-мисленнєву діяльність, продуктом якої є висловлювання з його внутрішнім і зовнішнім планами, які характеризують його: а) цільність, яка забезпечується операцією смислової організації висловлювання; б) зв'язність, що передбачає сформованість операції структурно-мовленнєвого оформлення висловлювання. Процес породження мовленнєвого висловлювання в узагальненому вигляді базується на створенні внутрішньої смислової програми висловлювання, яка в подальшому розгортається і набуває граматичного оформлення. Аналіз психологічних даних, які характеризують процес смислового сприймання, показує, що його здійснення містить перехід від сприйнятого розгорнутого мовлення до його згорнутої форми, перехід від значення до смислу, від зовнішньої мовленнєвої структури повідомлення до смислового плану. Повне розуміння повідомлення можливе лише на основі членування з повідомлення двох видів інформації - лінгвістичної і семантичної.

2. Застосування спеціально розробленої діагностичної методики дозволило встановити, що для дітей-сиріт характерним є недостатній рівень сформованості усного зв'язного мовлення, що виявляється в порушеннях цільності і зв'язності їхніх мовленнєвих висловлювань. Так, серед них не було виявлено дітей з високим рівнем зв'язного мовлення. На *середньому рівні* більшість дітей-сиріт при розпізнанні зв'язного висловлювання спираються на поодинокі ознаки його структурно-семантичної організації; при відтворенні смислової програми вихідного повідомлення допускають "малі смислові шпарини", порушуючи тим самим послідовність передачі смислових віх; при відтворенні заданого уривку; мають труднощі при скороченні основного висловлювання до опорних смислових віх; при конструюванні висловлювання, знаходженні і розвитку задуму у мовленнєве повідомлення. У дошкільників-сиріт з *низьким рівнем* розвитку усного зв'язного мовлення встановлено недостатньо розгорнуте фразове мовлення, складнощі розпізнання зв'язного висловлювання, наявність значної кількості "великих і малих смислових шпарин", що приводять до пропусків смислових віх при передачі заданого уривку та при скороченні основного висловлювання до його опорних смислових віх; при знаходженні і розвитку замислу в мовленнєве повідомлення та конструюванні висловлювання. *Найнижчий рівень* характеризується не розгорнутістю фразового мовлення; невмінням дітей-сиріт самостійно розпізнавати зв'язні висловлювання; значними труднощами при передачі смислової програми вихідного повідомлення і відтворенні послідовності подій (їх мовленнєві

висловлювання містили лише окремі елементи смислової програми повідомлення); труднощами при здійсненні задуму і розвитку його у зв'язне мовленнєве повідомлення.

3. Основними чинниками труднощів оволодіння усним зв'язним мовленням дітьми-сиротами є соціально-психологічні (негативні соціально-психологічні фактори та обумовлена ними комунікативна депривація). Під *комунікативною депривацією* дітей-сиріт старшого дошкільного віку ми розуміємо обмеженість міжособистісних контактів дитини з дорослими та однолітками, що зумовлюється постійним перебуванням в інтернатній установі. Так, комунікативна депривація, виникаючи внаслідок порушення процесу формування особистості дитини в цілому, особливо негативно позначається на мовленнєво-мисленнєвому її розвитку. *Комунікативне ядро дитини-сироти* розглядається нами як сукупність внутрішньоособистісних якостей особистості вихованця інтернатної установи, які сприяють її соціальній взаємодії з дорослими і однолітками. Встановлено, що негативний вплив комунікативної депривації на дітей-сиріт зумовлюється дією двох груп несприятливих соціально-психологічних факторів: а) зумовлених недоліками виховання в колишніх родинах та б) наслідками недосконалої системи виховання в інтернатних закладах.

4. Вказані чинники зумовлюють психологічні особливості усного зв'язного мовлення комунікативно депривованих дітей-сиріт, а саме: а) загальний недорозвиток мовлення, що характеризується недостатньою сформованістю усіх сторін усного мовлення дитини, особливо лексичної системи; б) особливості комунікативної сфери особистості дітей-сиріт, які утруднюють успішне розв'язання ситуацій, що виникають у процесі спілкування з однолітками та дорослими; в) низький рівень сформованості у вихованців дитячих будинків комунікативного ядра, що виявляється в зниженні таких показників як, спрямованість на соціальну взаємодію, стійкість в умовах стресових ситуацій, терпимість до дискомфорту, експресивність, естетична чутливість та підвищенні інших показників - агресивності і вразливості. г) психолінгвістичні - недостатня сформованість операцій смислової організації висловлювання та операцій його структурно-мовленнєвого оформлення.

5. Несформованість операцій, які здійснюють смислову організацію висловлювання і проявляються в складнощах при: впізнаванні зв'язного висловлювання; передачі смислової програми вихідного повідомлення; виділенні великої програми цілого зв'язного повідомлення; правильному відтворенні послідовності подій; знаходженні і розвитку замислу; сприйманні мовленнєвого повідомлення і виділенні його головної думки. Показниками несформованості операцій структурно-мовленнєвого оформлення є неправильне чергування комунікативно-сильних і комунікативно-слабких речень, труднощі у виборі необхідної лексики і відповідних засобів міжфразового зв'язку. Отже, недостатня сформованість цих операцій призводить до порушення цільності та зв'язності мовленнєвого висловлювання комунікативно депривованих дошкільників-сиріт.

6. Інтенсифікації корекційно-розвивального процесу щодо розвитку усного зв'язного мовлення сприяє застосування: особистісно орієнтованого підходу до психічного розвитку дитини, ігротерапії, елементів соціально-психологічного тренінгу, ряду психогімнастичних вправ, що дозволяють покращити міжособистісну взаємодію у сферах спілкування "дитина-дорослий" і "дитина-дитина".

7. При побудові комплексної системи корекційної роботи з розвитку усного зв'язного мовлення ефективною є трьохкомпонентна модель особистості дитини-сироти, в якій поведінковий, емоційно-вольовий і когнітивний компоненти виступають у цілісній єдності, забезпечуючи підґрунтя для успішного подолання психолінгвістичних труднощів в оволодінні усним зв'язним мовленням. Розроблена нами програма передбачає ряд послідовних за ускладненням занять, кожне з яких має бути спрямоване одночасно, як на корекцію комунікативного ядра так і на подолання психолінгвістичних труднощів.

Проведене дисертаційне дослідження є закінченою науково-дослідною роботою, проте не вичерпує всіх аспектів даної проблеми. Перспективи її подальшого вивчення пов'язані з поглибленим нейропсихологічним аналізом недорозвитку зв'язного мовлення дитини-сироти старшого дошкільного віку. Необхідна також подальша розробка адекватних методів діагностики і розвитку усного зв'язного мовлення у контексті цілісного особистісного розвитку дітей, що виховуються в умовах депривації дитячого інтернатного закладу.

Основні положення дослідження відображено у таких **публікаціях** автора:

1. Артемчук І.В. Комунікативно депривовані діти: реалії та перспективи дослідження // Психологія: Зб. наук. праць. - К.: НПУ імені М.П.Драгоманова. - 2002. - Вип.17- С. 186-192.
2. Артемчук І.В. Методика діагностики стану сформованості усного зв'язного мовлення комунікативно депривованих дітей-сиріт // Дефектологія. - К., 2003. - № 4. - С. 41-44.
3. Артемчук І.В. Провідні чинники труднощів оволодіння усним зв'язним мовленням комунікативно депривованими дітьми-сиротами // Психологія: Зб. наук. праць. - К.: НПУ імені М.П.Драгоманова. - 2004. - Вип.23 - С. 154-162.
4. Артемчук І.В. Стан сформованості комунікативного ядра у дітей-сиріт // Дидактичні та соціально-психологічні аспекти корекційної роботи у спеціальній школі: Наук.-метод. зб.: Вип.5 / За ред В.І.Бондаря, В.В.Засенка. - К.:Науковий світ, 2004. - С. 182-185.
5. Артемчук І.В. Обґрунтування системи формування зв'язного монологічного мовлення у комунікативно депривованих дітей-сиріт // Науковий часопис: Психологічні науки. - К.: НПУ імені М.П.Драгоманова. - 2004. - Серія 12. - Вип. 1 (25). - С. 3-8.
6. Артемчук І.В. Особливості психолого-педагогічної корекції усного зв'язного мовлення дітей-сиріт // Науковий часопис: Психологічні науки. - К.: НПУ імені М.П.Драгоманова. - 2004. - Серія 12. - Вип.2 (26). - С.165-170.
7. Артемчук І.В. Підходи до вивчення особливостей дитини-сироти // Науковий часопис: Корекційна педагогіка та психологія. - К.: НПУ імені М.П.Драгоманова. - 2005. - Серія 19. - Вип. 2. - Ч.1. - С. 3-9.
8. Артемчук І.В. Про особливості формування усного зв'язного мовлення у комунікативно депривованих дітей-сиріт // VII Всеукраїнська конференція молодих науковців "Проблема особистості в сучасній науці: результати та перспективи досліджень". 28 жовтня 2004 року, м.Київ: Тези доповідей. - К.: Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2005. - 239 с.
9. Артемчук І.В. Психолого-педагогічна діагностика стану розвитку усного зв'язного мовлення дітей-сиріт: Методичні рекомендації для педагогів та логопедів загальноосвітніх спеціальних дитячих будинків / За наук. ред. В.В.Тарасун. - К.: НПУ імені М.П.Драгоманова. - 2005. - 50 с.

Артемчук І.В. Особливості усного зв'язного мовлення у комунікативно депривованих дітей-сиріт. - Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук зі спеціальності 19.00.08. - спеціальна психологія. - Інститут спеціальної педагогіки АПН України. - Київ, 2005.

В дисертації здійснено теоретичне узагальнення і нове вирішення проблеми діагностики, формування і розвитку усного зв'язного мовлення комунікативно депривованих дітей-сиріт старшого дошкільного віку. На основі спеціально розроблених діагностичних комплексів визначено рівні сформованості усного зв'язного мовлення дітей-сиріт та стан сформованості їхнього комунікативного ядра; соціально-психологічні чинники, які зумовлюють ряд психологічних особливостей в оволодінні зв'язним

мовленням вихованцями інтернатних установ (загальний недорозвиток мовлення; особливості комунікативної сфери; низький рівень сформованості комунікативного ядра; недостатня сформованість психолінгвістичних операцій: смислової організації висловлювання та його структурно-мовленнєвого оформлення). Обґрунтовано, розроблено та апробовано комплексну систему психолого-педагогічного розвитку усного зв'язного мовлення у процесі підготовки дітей-сиріт до шкільного навчання.

Ключові слова: усне зв'язне мовлення, комунікативна депривація, комунікативне ядро, психолінгвістичний підхід, операція смислової організації висловлювання, операція структурно-мовленнєвого оформлення висловлювання, психолого-педагогічна корекція усного зв'язного мовлення.

Артемчук І.В. Особенности устной связной речи у коммуникативно депривированных детей-сирот. - Рукопись.

Диссертация на соискание учебной степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.08. - специальная психология. - Институт специальной педагогики АПН Украины. - Киев, 2005.

В диссертации показано теоретическое обобщение и новое решение проблемы диагностики, формирования и развития устной связной речи коммуникативно депривированных детей-сирот старшего дошкольного возраста.

Дано определение *коммуникативной депривации детей-сирот*, под которой подразумевается ограниченность межличностных контактов ребенка со взрослыми и ровесниками, что обуславливается постоянным пребыванием в закрытом учреждении. Установлено, что коммуникативная депривация, вызывая нарушение процесса формирования личности ребенка в целом, особенно негативно влияет на его рече-мыслительное развитие.

На основании специально разработанных диагностических комплексов определены уровни сформированности устной связной речи воспитанников интернатных учреждений и определено состояние сформированности их коммуникативного ядра. *Коммуникативное ядро ребенка-сироты* рассматривается нами как единство внутреничностных качеств личности воспитанника интернатного учреждения, которые способствуют ее социальному взаимодействию со взрослыми и ровесниками.

Установлено, что негативное влияние коммуникативной депривации обуславливает психологические особенности устной связной речи детей-сирот, а именно: а) общее недоразвитие речи; б) особенности коммуникативной сферы, которые вызывают трудности в процессе общения с ровесниками и взрослыми; в) низкий уровень сформированности коммуникативного ядра; г) недостаточная сформированность психолінгвістических операцій: операції смислової організації висказывания и операції структурно-языкового оформлення.

Доказано, что трехкомпонентная модель личности ребенка-сироты с ее органично соединенными поведенческим, эмоционально-волевым и когнитивным компонентами, на которой базируется разработка комплексной системы коррекционной работы, обеспечивает успешное преодоление психолінгвістических трудностей в овладении связной речью коммуникативно депривированными дошкольниками.

Ключевые слова: устная связная речь, коммуникативная депривация, коммуникативное ядро, психолінгвістический подход, операція смислової організації повідомлення, операція структурно-языкового оформлення повідомлення, психолого-педагогіческая корекція устной связной речи.

Artemchuk I.V. Peculiarities of communicative competens of communicatively-deprived orphans. - Manuscript.

The thesis for obtaining degree of the candidate of psychological sciences, speciality 19.00.08 - Psychology Special Pedagogics Institute ADS of Ukraine. - Kyiv, 2005.

The thesis is devoted to theoretical generalization and new solution of problem of diagnostics, formation and development of communication abilities in communicatively-deprived under-school orphans.

On the basis of specially-designed diagnostic complex there were defined levels of communicative proficiency of orphans and there was defined the concept of communicative nucleus; and social-psychological factors, that name some psychological peculiarities in mastering communication by the orphans at orphan schools.

(They are as follows: common underdeveloped speech, peculiarities of communicative spheres, low level of communicative nucleus, insufficient formation of psycholinguistic operations: sense organisation of utterance and its structural- communicative design).

Complex system of psycho-pedagogical development of communication while preparing orphans to studying at school is scientifically grounded.

Key words: communication, communicative deprivation, communicative nucleus, psycholinguistic approach, operation of sense organisation of utterance, operation of structural-communicative design of utterance, psycho-pedagogical correction of communication.